

ÓKOR

FOLYÓIRAT AZ ANTIK KULTÚRÁKRÓL • 2021. XX. évfolyam 1. szám • Ára 1600 Ft

KŐSZEGHY MIKLÓS
Ammón

ZSENGELLÉR JÓZSEF
Az elefantínéi *jehudi* közösség
eredete

AGÓCS NÁNDOR – GRÜLLTIBOR –
JUSZTINGER JÁNOS – SZABÓ ERNŐ
Íróanyagok és íróeszközök ábrázolásai
római síremlékeken

ENDREFFY KATA –
NAGY ÁRPÁD MIKLÓS
Festett múmiaportrék

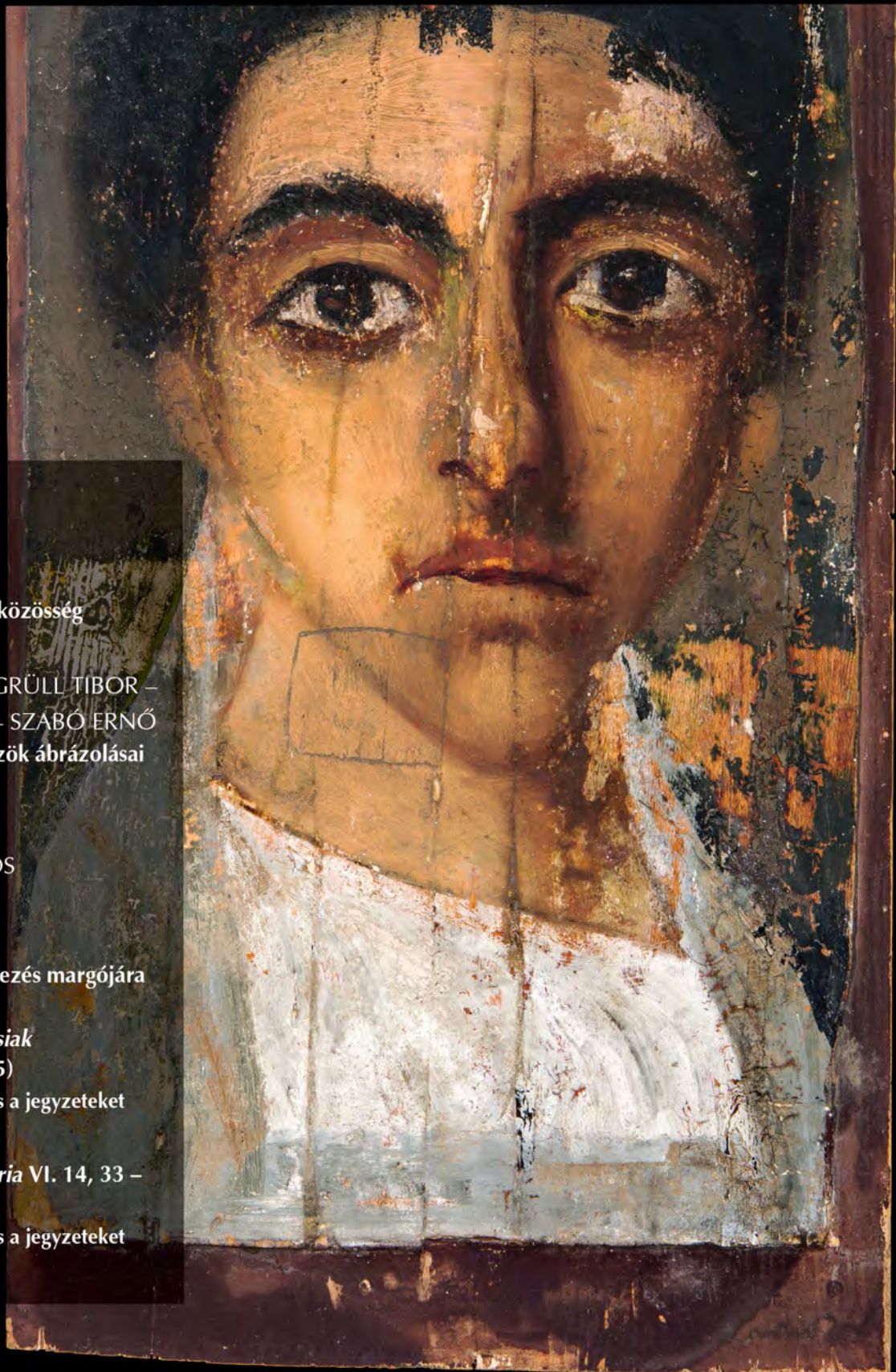
LINDNER GYULA
A Brelich–Kerényi levelezés margójára

•
Démostenész: *A rhodosiak
szabadságáról* (Dem. 15)

Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket
írta Seres Dániel

Plinius: *Naturalis Historia* VI. 14, 33 –
20, 55

Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket
írta Székely Melinda

Agócs Nándor (1986) ókortörténész, régész, az ELTE BDPK Történelem Tanszékének adjunktusa, a SZIKM tudományos titkára. Fő kutatási területei a római társadalomtörténet, a latin felirattal és a római kőfaragás. Legutóbb megjelent kötete: *Dignitas, auctoritas, maiestas és potestas Pannoniában. A politikai, vallási és gazdasági hatalom ismert pannoniai származású és helyi birtokosai Pannonia térségében Augustustól Iustinianus koráig* (Budapest–Pécs, 2019).

Grüll Tibor (1964) ókortörténész, az MTA doktora, egyetemi tanár, a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékének vezetője. Fő kutatási területe a Római Birodalom története, valamint a hellénisztikus és római kori judaizmus és a korai kereszténység világa. Legutóbb megjelent kötete: *Újabb ötven dolog, amit nem képzeltél volna a rómaiakról* (Budapest, 2019).

Legutóbbi írása az *Ókorban*: „Hazugságra munkál az írástudók tolla” – *Bibliái régiségek hamisítása a 19. századtól napjainkig* (2019/2).

Jusztinger János (1980) egyetemi adjunktus, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Római Jogi Tanszékének vezetője. Római jogász, fő kutatási területe a római vagyoni jog egyes intézményei, illetve azok továbbélése modern jogunkban. Legutóbb megjelent önálló monográfiája: *A vételár az ókori római adásvételnél* (Pécs, 2016).

Szabó Ernő (1981) ókortörténész, a PTE Interdiszciplináris Doktori Iskolájának doktorjelöltje; az Ókortörténeti Tanszék tudományos segédmunkatársa. Fő kutatási területe a római epigráfia és társadalomtörténet.

Íróanyagok és íróeszközök ábrázolásai római síremlékeken

Kísérlet egy gyakori ikonográfiai motívum tipológiai elemzésére

Agócs Nándor – Grüll Tibor – Jusztinger János – Szabó Ernő

1. Íróanyagok és íróeszközök a Római Birodalomban

Az ókori Római Birodalomban kétséget kizáróan a papirusz számított a legfontosabb íróanyagnak.¹ Egyiptomban már a Kr. e. 3. évezred óta termesztették a papirusznádat (*Cyperus papyrus*), amely a papirusz alapanyagául szolgált. Innen exportálták a birodalom minden sarkába. A papiruszt Rómában legkorábban Ennius említi, de a hagyomány szerint mikor Kr. e. 181-ben felnyitották Róma legendás királyának, Numa Pompiliusnak sírját, abban is találtak papirusztekercseket. Egy másik hagyomány ellenben azt tartja, hogy Rómába először V. Ptolemaios idején (Kr. e. 181–146) szállítottak Egyiptomból papiruszt, ahol annak használata rohamosan terjedt. A császárkor elején már maguk a rómaiak is többféle fajtájú és minőségű papiruszt gyártottak. Egy standard méretű (kb. 340 cm hosszú) írásra használt papirusztekercs ára a Kr. u. 1. században 2 *drachma*, a 3. század közepén 4 *drachma* volt Egyiptomban, miközben az 1. században egy mezőgazdasági munkás napi bére 1 *drachmát* tett ki.² Lehetséges, hogy a papirusz drága volt a társadalom legszűkebb rétegei számára, de a *honestiores* módosabb tagjai gond nélkül meg tudták vásárolni, ráadásul – mint azt Martialis csipős versei is tanúsítják – a papirusz mindenütt elérhető árucikk volt.³

A viasszal bevont fatáblácskák (*tabulae ceratae*) szintén az emberiség legősibb íróanyagai közé tartoznak. A mai Törökország déli partjain fekvő Ulu Burunnál (Kaş) felfedezett, a Kr. e. 14. századból származó hajóroncsban számos ország termékei mellett megtalálták a világ ma ismert legrégebbi írotábláját is.⁴ Viasz ugyan nem maradt rajta, de az íróvessző karcolásai jól láthatók a felületén. A tábla két szárnyát elefántcsontból készült zsanér fogta össze. Egyiptomi ábrázolásokból gyanítható, hogy a hajó rakományának leltára lehetett rajta. Az írotáblákat a legrégebbi idők óta főleg gazdasági feljegyzések, nyilvántartások vezetésére használták, Európában először a görögök terjesztették el *πίναξ* néven.⁵ A római korban az iskolák legelterjedtebb íróanyaga vált belőle (Keleten ugyanilyen népszerűek voltak erre a célra az *ostrakonok*), de az írás mesterei is sokszor erre írták első fogalmazványaikat.⁶ A táblákat banki könyvelésekre, vagy akár szerződésekre feljegyzésére is használták szerte a Római Birodalomban.⁷

Az ókor két legismertebb „könyv”-típusa: a tekercs és a kódex. A papirusztekercs úgy készült, hogy először az egyes lapokat (*χάρτης/charta*) egymáshoz ragasztották (*κολλημα*), amivel hosszú papiruszszalagok keletkeztek, melyek összegöngyölve, tekercs alakban kerültek forgalomba. A papiruszra ecsettel vagy nádtollal (*κάλαμος*) írtak koromból és más anyagokból készült fekete vagy barna tintával (*μέλαν*), éspedig eredetileg csak a finomra csiszolt felső rétegre, melyen a papirusz rostjai vízszintesen haladtak. A tekercs első oldalát díszesen kifestették, ez volt a *πρωτόκολλον*, míg az utolsó oldalra (*έσχατόκολλον*) írták a mű adatait. A papirusz hátsó oldalát, ahol a rostok függőlegesen haladtak, csak szükség esetén használták írásra, például leveleknél ide írták a címezést.⁸ Régebben úgy vélték, hogy a papirusz kifejezetten a tekercsformának (*βιβλος/volumen*), míg a pergamen a kódexalaknak megfelelő íróanyag volt. A Chester–Beatty-féle papiruszarchívum alapján tudjuk, hogy a papiruszt a Kr. u. 2. században kezdték alkalmazni kódexek készítésére (*liber chartaceus*), s a pergamen csak valamikor a 4. században kezdte átvenni ezek szerepét a kódexek-

1. kép. Terentius Neo és felesége (Pompeii), Museo Archeologico Nazionale di Napoli (forrás: Wikipedia)

ben (*liber membraneus*). Egyes tudósok arra is hajlanak, hogy a pergamenkódexek elterjedését a kereszténységgel kapcsolják össze.⁹ Az írotáblákat hosszabbik oldalukon kilyukasztva zsinórokkal fogták össze, kettőt (*δίπτυχα/diptycha*), hármat (*τρίπτυχα/triptycha*) vagy akár többet is (*πολύπτυχα/polyptycha*) összekapcsolhattak ilyen módon. Így keletkezett a kódex (*σώματιον/codex*).

Míthogy a két legfontosabb íróanyag: a papirusz és az írotábla, valamint a belőlük készült tekercs és kódex az ókorban legalább annyira elterjedt volt, mint manapság a könyvek vagy az újságok, nem csoda, ha gyakran felbukkannak az ókori falfestményeken.¹⁰ Különösen tanulságosak a Nápolyi-öbölben fekvő, Kr. u. 79-ben a Vezúv által elpusztított települések ilyen jellegű ábrázolásai. Az íróeszközök önállóan, csendéletszerűen, illetve kézben tartva is szerepelnek.¹¹ A legismertebb kép talán az, amely Terentius Neót és feleségét ábrázolja (Casa di Terentius Neo, Pompeii VII.ii.6): az utóbbi *diptychont* tart a bal kezében, és jobb kezével egy *stylust* szorít az állához, míg férje jobb kezében egy *rotulust* támaszt az állának (1. kép). A másik ismert kép talán Sapphót ábrázolja (Donna con tavolette cerate e stilo), amint szintén *stylust* tart az ajkaihoz, bal kezével pedig egy *codexet* fog (Pompeii Reg. VI. Insula Occidentalis; 2. kép). Herculaneumból is előkerült egy freskó egy fiatal lány képével, amit az előzőkhöz hasonló pózban egy *stylust* és *diptychont* tart (3. kép). Sokan annyira meglepőnek tartják, hogy az ókori Rómában ilyen sok hölgyet ábrázolnak íróeszközökkel, hogy ezeket a képeket nem is tartják reális ábrázolásoknak. Pedig a feliratos források is megerősítik, hogy női írástudók, másolók, kalligráfusok is szép számban akadtak Rómában.¹² Ezek között találkozhatunk Hapatéval, a görög gyorsíróval (*notaria Graeca*, CIL VI 33892); Corinnával, aki egy raktár írknője volt (*libraria*, CIL VI 3979); Tychével, Hermával és Plaetoriával, akik mindhárman titkárnők voltak (*amanuenses*, CIL VI 9541, 7373, 9542); és négy *libraria* is előfordul, akik valamennyien Rómában élő felszabadítottak voltak, ahol másolói munkát végeztek (CIL VI 9301; 9525; 8882; 37802). A Vezúv környéki városok falfestményeinek ún. medaillon- vagy tondo-arcsképein természetesen a fiúk is gyakran szerepelnek az *instrumenta scriptoria* társaságában. Pompeiiben a Casa del Cenacolo (V.ii.h) egyik falán egy fiatal fiút ábrázoltak koszorúval a fején, amint kezében könyvtekercset tart, melyen a *PLATO* felirat olvasható; ugyanott egy másik fiatal hasonló pózban két tekercset tart, amelyek közül az egyi-

2. kép. Nő *stylusszal* és *codexszel* (Pompeii), Museo Archeologico Nazionale di Napoli (fotó: Szabó Ernő)

3. kép. Nő *stylusszal* és *diptychonnal* (Herculaneum), Museo Archeologico Nazionale di Napoli (fotó: Szabó Ernő)

4. kép. Fiú „PLATO” feliratú tekerccsel (Pompeii), Museo Archeologico Nazionale di Napoli (forrás: Wikimedia)

ken a *HOMERVS* felirat szerepel¹³ (4. és 5. kép). Elizabeth A. Meyer szerint ezek az ábrázolások részben a *negotium*, részben az *otium* világához tartoznak: az előbbieket a számadáskönyvek, szerződések, magánfeljegyzések; az utóbbiak az iskolai gyakorlatok és az irodalmi művek.¹⁴ Mind a papirusztekercsek, mind az írótablek tartozhattak mindkettőhöz, de a fiúk tondóin főként papirusztekercseket találunk klasszikus szerzők műveivel, amelyek nyilván az iskolai tananyag részét képezték.

5. kép. Fiú „HOMERVS” feliratú tekerccsel (Pompeii), Museo Archeologico Nazionale di Napoli (forrás: <https://i.pinimg.com>)

Érdekes összehasonlítási anyag lehet egy-egy olyan terület tekercsábrázolásainak feldolgozása, amely nyelvi, kulturális és vallási hagyományait tekintve merőben eltért a magasabb szinten romanizálódott nyugat-európai területektől.¹⁵ Palmyrában nagy hagyománya volt a sírportrék készítésének: kb. 2000 ilyen relief maradt ránk a világ különböző múzeumaiban szét-szórva.¹⁶ *Portraying the Literacy of Palmyra* címen az ókori város egyik legismertebb szakértője, Łukasz Sokołowski írt átfogó tanulmányt (Sokołowski 2014). A lengyel szerző 145 sírábrázolás alapján, amelyen íróeszközöket (*volumen*, *codex*, *capsa*, *schedula*, *stylus* stb.) látunk, megpróbálta ezek szimbolikus jelentését megfejteni, amihez az íráshordozó személyeket az alábbi csoportokba sorolta: (1) iskolásfiúk és idősebb tanulók; (2) a város polgárai és a birodalmi polgárok; (3) vállalkozók (kereskedők, adminisztrációs személyzet, karavánvezetők, tehéhcsergők stb.); (4) gyászolók (sírtulajdonosok és papok). A Sokołowski által vizsgált anyagban kiemelkedően magas számban voltak ábrázolva az ún. *schedulae* (73 db)¹⁷ (6. kép), a széles és keskeny írótablek (57 db), míg a zárt tekercsből mindössze 4 db-ot találtak,¹⁸ és 8 síremléken több íróeszköz (*stylus*, *schedula*, *codex*, *capsa*) is előfordult.¹⁹ A szerző véleménye szerint Palmyra polgárai inkább görögnek, semmint rómainak akarták mutatni magukat, és az íróeszközök is a görög *paideia* magas szintű elsajátítását fejezik ki; ugyanezt erősíti a görög *himation* viselete is. A kutatás már régebben felvetette, hogy a *schedulae* olyan hivatalos iratok lehettek, amelyek jelezték, hogy az elhunytak jogában áll az adott temetkezőhely használata.²⁰ A sírok kapuján gyakran jelezték, ha az alapító eladta a használat jogát egy másik családnak, s ezt az adásvételt a római előírások szerint írásban is kellett rögzíteniük. Itt kell megjegyeznünk, hogy számos palmyrai feliratban rögzítették a nők sírokhoz fűződő adásvételi és tulajdonjogát.²¹ Az *instrumenta scriptoria* és a különféle gesztusok – főként a Palmyrában is előforduló előrenyújtott mutatóujj (*Einfingergestus*) és az előrenyújtott mutató- és középső ujj (*Zweifingergestus*) – értelméről eddig nem sokat tudott mondani a kutatás.²²

Az egykori Római Birodalom nyugati felében folyamatosan feldolgozzák és publikálják a régészeti anyagban azonosított íróeszközöket. Európai szinten úttörőnek számított a Pannoniában talált *instrumenta scriptoria* feldolgozása: Bilkei Irén katalógusában 169 db *stylus* és *atramentarium*, illetve néhány írótable-töredék szerepel. Bajusz István a Dacia Porolissensis tartományban előkerült íróeszközöket publikálta; és ugyancsak feldolgozták a Britannia, Gallia és Hispania területén talált *instrumentumok*at. Ezekben a tartományokban kívül példaszerű feldolgozását végezték el az Augusta Raurica (Augst, Svájc) településen eddig előkerült íróeszközöknek.²³ Természetesen se szeri, se száma az egyes írószerszámleleteket feldolgozó tanulmányoknak, de ezekből nehéz bármiféle általános következtetést levonni. Az északi tartományokban végzett kutatások látszólag alátámasztották az írástudás szintjét illető, William V. Harris által képviselt „minimalista” felfogást, hiszen az íróanyagok és íróeszközök többsége katonai és városi környezetben került elő. A legújabb britanniai régészeti kutatások azonban árnyalták ezt a képet: itt ugyanis több íróeszköz került elő rurális környezetből, mint a közepes vagy kis városokból.

2. Íróanyagok és íróeszközök síremlékeken

Ahogy a fentiekből is kitetszhetett: a különféle íróanyagok és íróeszközök ábrázolása rendkívül gyakori funerális kontextusban a császárkor egész időszakában – kevés kivételtől eltekintve – még lokális feldolgozások sem születtek, nemhogy összbírodalmi nézőpontot érvényesítő, komoly adatbázisra épülő kutatások. Jelenlegi kutatásunk első fázisában az *Ubi Erat Lupa* online adatbázisában található ábrázolásokra épült;²⁴ majd a következő fázisban a *CSIR* és a *MAMA* eddig publikált köteteit is alapul vesszük, amelyekben tekercek, írotáblák és/vagy más íróeszközök ábrázolása található meg.²⁵ Előzetesen igyekeztünk egy tipológiát felállítani, amelyet alkalmasnak találtunk a síremlékek képi és szöveges anyagának feldolgozására. Célszerűnek látszott külön foglalkozni magukkal az ábrázolásokkal, illetve a tekerceket hordozó személyek kilétével, amit részben az őket ábrázoló domborművekből, részben a feliratok szövegéből ismerhetünk meg, bár rendkívül sok az olyan ábrázolás is, amelyekhez nem tartozik szöveg. Mivel az ábrázolások többségénél valamilyen gesztus is megfigyelhető, ezeket is bevettük az adatbázisba.

a) Íróanyagok és íróeszközök²⁶

1. Tekercsek²⁷

1.1. Nyitott tekercek (*volumina*)

1.2. Zárt tekercek (*rotuli*)

1.2.1. Egy *columna*

1.2.2. Két *columna*

1.2.3. Tekercs *umbilicusszal*

1.3. Összekötözött tekercek (*chartae alligatae*)

1.4. Henger alakú tekercestartó (*capsa*)

1.4.1. Kisméretű *capsa* (1–4 tekercs)

1.4.2. Nagyméretű *capsa* (4–12 tekercs)

1.4.2.1. Nyitott fedéllel

1.4.2.2. Zárt fedéllel

1.5. Négyzetes tekercestartó szekrény/ládika (*scrinium*)

2. Írotáblák (*tabulae ceratae, tiliae*)

2.1. Egy tábla

2.1.1. Viaszostábla (*tabula cerata*)

2.1.2. *Tabula ansata*

2.2. *Diptychon*

2.3. *Polyptychon* (*codex*)

2.3.1. Kézben tartott

2.3.2. Tokban, szíjról lelógatott

6. kép. A palmyrai Zubaida portréja kezében *schedula*val, Metropolitan Museum of Art (forrás: www.metmuseum.org)

3. Egyéb íróeszközök

3.1. *Stylus/graphium*²⁸

3.2. *Theca*

3.3. *Spatula*

3.4. *Calamus* és *scalprum*

3.5. *Atramentarium*

Annyit már előzetesen megállapíthatunk, hogy a nyitott és zárt (összetekert) tekercek két merőben különböző kategóriát alkotnak: az előbbieket – az írás vagy olvasás gesztusával összekötve (bővebben lásd a c) pontban) – minden bizonnyal foglalkozás-, illetve műveltségjelzők, míg az utóbbiaknak valószínűleg nincs ilyen funkciójuk, vagy legalábbis nem ez az elsődleges. A zárt tekercek ugyanis egy igen csekély mértékű variabilitást mutató, stabil ikonográfiai típust képeznek, amely minden bizonnyal valamiféle stabil – talán jogi vonatkozású – jelentéssel társult. Ezt erősíti meg az is, hogy a zárt tekercs a c) pontban

7. kép. Levéltárossegéd a pannoniai Poetoviából, Pokrajinski muzej Ptuj (forrás: <http://lupa.at/3756>)

szereplő gesztusok közül az esetek nagy részében az egy-, vagy kétujjas rámutatással (*Ein-/Zweifingergestus*) társul, míg ilyen gesztust soha nem látunk a nyitott tekercseknél, és csak igen ritkán az írotáblák esetében. A zsineggel összekötözött, illetve tárolóládába (*capsa*) helyezett tekercsek – a nyitott tekercsekhez hasonlóan – inkább a foglal kozással és/vagy a műveltséggel függnek össze (7. kép). Ugyanez a helyzet az egyéb íróeszközökkel és írószer számokkal is. Az írotáblák helyzete talán a legkevésbé egyértelmű: előfordulhatnak foglalkozás jelzőként (sokszor *stylus*szal és *graphium*mal összekapcsolva), műveltségi markerként (pl. iskolás gyermeknél),²⁹ de talán jogi, sőt – a phrygiai sírábrázolásokon – vallási jelentésben is.³⁰ Mindenesetre a bal kézben tartott zárt tekercs helyett csak ritkán találunk írotáblát, és a rámutatás gesztusa sem gyakori velük kapcsolatban.

b) Íráshordozó személyek

1. Civilek

1.1. Egyének

1.1.1. Férfi(ak): a) foglalkozás ismert; b) foglalkozás nem ismert

1.1.2. Nő(k)

1.1.3. Gyerek(ek)

1.2. Házaspárok

1.2.1. *Dextrarum iunctio*

1.2.2. Rámutatási gesztus, kéz a vállon

1.2.3. Nincs kézfogás, sem gesztus

1.3. Családok

2. Aktív katonák

2.1. Legionáriusok

2.1.1. Tisztek

2.1.2. Közkatonák

2.2. Auxiliárisok

2.3. Katonai kisegítő személyzet (*scriba, librarius, servus*)³¹

3. Leszerelt katonák

Az íráshordozó személyek esetében célszerűnek látszott a civilek és a katonák megkülönböztetése, bár itt nyilvánvalóan akad egy közbülső kategória: a *honesta missio*val leszerelt katonáké. A civilek esetében megkülönböztettük az egyedül ábrázolt férfiakat, nőket és gyermekeket. Kétségkívül az elsőből van a legtöbb, és ez esetben sokat segítenek majd azok a faragványok, amelyekhez feliratok is tartoznak: ezekből ugyanis szerencsés esetben értesülhetünk az elhunyt nevééről, származásáról, jogállásáról, foglalkozásáról – vagyis azokról a dolgokról, amelyek segíthetnek a tekercsek jelentését tisztázni. Ugyanez vonatkozik természetesen a nők és a (fiú)gyermekek esetére is. Az ő esetükben is feltehetően valamilyen jogi vonatkozással állunk szemben, bár a műveltségjelző szerepet sem lehet teljesen kizárni, főként a szarkofágok és a nyitott tekercsek kapcsán.³² Az adatbázisban célszerűnek látszott külön felvenni a házaspárokat, mivel ezek ábrázolása is igen gyakori. A zárt tekercset ebben az esetben is a férj tartja bal kezében, miközben jobb kezével legtöbbször vagy a felesége jobbját szorítja (*dextrarum iunctio*), vagy a tekercsre mutat.³³ Olyan eset egyelőre nem fordul elő, ahol a tekercs a feleség kezében lett volna (8. kép). Végül a családok ábrázolásait is érdemesnek látszott külön kategóriában kezelni. Itt is kizárólag a férfiak tartják kezükben tekercseket, bár sokszor egy családon belül többen is (apa és felnőtt fia; apa és kiskorú fia). Ami a katonákat illeti, itt alapvetően meg kell különböztetnünk az eleve római polgárjoggal rendelkező *legionarius*okat és a csak a leszereléskor polgárjogot nyert *auxiliaris*okat, akik tehát szolgálati idejük alatt (legalábbis Kr. u. 212 előtt) nem voltak *civis Romanus*ok. Nyilvánvalóan különbséget tehetünk a tisztek és a közkatonák között is, bár egyelőre úgy tűnik, hogy a zárt tekercs mindkét

8. kép. Noricum-i házaspár, a férfi kezében zárt tekercs, Museum Lauriacum (forrás: <http://lupa.at/491>)

kategóriában gyakori. A magasabb műveltségre utaló nyitott tekercset és *capsát* inkább csak a tiszték esetében – és főként szobraikon – láthatunk.³⁴ Érdekes, hogy a *cohors* katonáinak pénzügyeit könyvelő *signifer* gyakran írotáblát hord a bal kezében, az írni segítő személyzet (a magasabb beosztású *scribák* és segédek, a *librariusok*) tagjainak kezében pedig szintén leggyakrabban *stylus* és *diptychon* található (9. kép). Ez újra csak aláhúzza azt a megfigyelést, hogy a bal kézben tartott zárt tekercs és a hozzá kapcsolódó rámutatás-gesztus nem közvetlenül a foglalkozáshoz kapcsolódik.

c) Az íráshordozók használata és gesztusnyelv

1. Az íráshordozók használata

1.1. Írás

1.2. Olvasás

2. Tekercs a kézben

2.1. Tekercs a bal kézben

2.2. Tekercs a jobb kézben

3. Gesztusnyelv

3.1. *Einfingergestus* (rámutatás egy ujjal)

3.1.1. A jobb kéz mutatóujja rámutat a bal kézben tartott tekercsre

3.1.2. A tekercset tartó bal kéz mutatóujja kinyújtva

3.2. *Zweifingergestus* (rámutatás két ujjal)

3.2.1. A jobb kéz mutató- és középső ujjá rámutat a bal kézben tartott tekercsre

3.2.2. A tekercset tartó bal kéz mutató- és középső ujjá kinyújtva

3.3. Egyéb gesztus az ujjakkal

3.3.1. A jobb kézen

3.3.2. A tekercset tartó bal kézen

10. kép. Tekercstartó (*capsa*) a színész Fundilius Doctus lábánál (Aricia), Ny Carlsberg Glyptotek (forrás: Wikimedia)

9. kép. Katona és szolgálója (Castra Regina, Rætia), Historisches Museum Regensburg (forrás: <http://lupa.at/6322>)

Az íráshordozókat alapvetően két célra lehet használni: írásra és olvasásra. Mindkettő nyitott tekercsekhez kapcsolódik, amiket az ábrázolt alakok álló vagy ülő helyzetben tartanak maguk előtt.³⁵ Az álló alakok lábánál csaknem minden esetben *capsa* látható (10. kép). De még ez az ábrázolás sem csupán műveltségjelző, hiszen egy valaha magas beosztásban állt veterán (*veteranus ex praetorio*, CIL III 5412) és egy vámhivatali szolga (*ser(vus) vill(icus) vectigal(is) Illyr(ici)*, CIL V 8650) síremlékén is megtaláljuk. Ami az írást illeti, ez történhet írotáblára *stylusszal* és papirusztekercsre *calamusszal*. Úgy tűnik, az utóbbi inkább a magasabb beosztású *scribák* jellemzője, akik a hétköznapi, gyakorlati szövegek mellett „szépirodalom” másolásával is el voltak foglalva. A tekercsre úgy írtak, hogy

11. kép. A térdén nyitott tekercsre író *librarius*
(Virunum, Noricum)
(forrás: <http://lupa.at/964>)

jobb lábukkal felléptek a *capsára*, a papiruszlapot pedig jobb térdükre fektették (11. kép). Úgy tűnik, az írópultok használata csak a korai középkorban jött divatba.³⁶

A legtöbb megválaszolatlan kérdést a gesztusnyelv használata veti fel. Quintilianus *Szónoklattana* így foglalja össze a kezek szerepét a kommunikációban: „A kezek maguk beszélnek: velük követelünk, ígérünk, hívogatunk, bocsátunk el, fenyegetünk, könyörgünk, átkozunk meg, félünk, kérdezőnk, tagadunk, örömet, szomorúságot, kételkedést, beismerést, szégyent, továbbá módot, mennyiséget, számot és időt fejezünk ki” (*Inst. Or.* XI. 3, 85, ford. Tordai Éva).³⁷ A tekercsekhez kapcsolódó leggyakoribb gesztus a jobb kéz tekercsre mutató vagy azt megérintő kinyújtott mutató- és középső ujj, amit a német szakirodalom nyomán *Zweifingergestus*nak nevezünk. A mozdulat irodalmi és képi ábrázolásait részletesen feldolgozó Thomas Richter hosszan tárgyalja annak műveltségjelző vonatkozását, továbbá megemlíti apotropaikus, eskü, áldás és számolás funkcióját.³⁸ Sajnos a tekercsábrázolásokkal kapcsolatban csak átveszi a korábbi – főként német nyelvű – szakirodalom hipotéziseit, és végül amellet foglal állást, hogy a

*Zweifingergestus*nak nem jogi, hanem retorikai vonatkozásai vannak.³⁹ Márpedig, ha a bal kézben tartott zárt tekercs valamiféle jogi természetű okirat – legalábbis munkahipotézisünk szerint annak kell lennie –, akkor értelemszerűen a rámutató gesztus is jogi természetű. Ebben a kontextusban figyelemre méltó a *stipulatio*s eljárással kapcsolatos Paulus-szöveghely: *nam et Pedius libro primo de stipulationibus nihil referre ait, proprio nomine res appelletur an digito ostendatur an vocabulis quibusdam demonstratur* („Pedius is azt írja a *stipulatio*król szóló első könyvében, hogy az ilyen eljárásoknál nem számít, hogy a szóban forgó dolgot saját nevével nevezik-e meg, vagy ujjal mutatnak rá, vagy bizonyos szavakkal utalnak rá”, Paul. *Dig.* XII. 1.6), amelynek értelmében az ujjal történő rámutatás nemcsak megerősíti, hanem akár helyettesítheti is az írott szerződést.⁴⁰

3. A tekercsábrázolások lehetséges jelentései

3.1. A tekercsek és egyéb íróanyagok/íróeszközök használata szakrális jelentésben

Bár közzismert, hogy a görög és római vallás számára nem létező normatív „szent könyv”,⁴¹ az írás rendkívül fontos szerepet játszott, mivel a hívek nemcsak a szóban elmondott imákon és az áldozatokon, hanem írott szövegekben is kommunikáltak isteneikkel.⁴² A luzitánok által lakott – a mai spanyol–portugál határon fekvő – Ourense tartományban került elő egy Dianának szentelt oltár a 3–4. századból, amelynek tetején két sorban egymásra fektetett 4-4 papirusztekercs látható (12. kép).⁴³ Természetesen nem zárható ki, hogy a tekercsek pusztán dekorációs célt szolgáltak, mivel a Diana-kultusz és a könyvek kapcsolatáról máshonnan sincs információnk. A kommagénéi Iupiter Dolichenus népszerű volt a birodalom minden részében, de sokáig semmi nem utalt arra, hogy az egyik kezében villámot, a másikban kétélű bárdot tartó istenségnek bármilyen kapcsolata lett volna a könyvekkel. A Dülük Baba Tepe si mellett felfedezett szentélyben azonban előkerült egy oltár, amelyen egy kéz nyújt egy zárt tekercset.⁴⁴ Önmagában természetesen ezt is nehezen lehet értelmezni. Rendkívül érdekes az a jelenség, amely a Germániában népszerű *Matronae*-ábrázolások esetében két helyen is megfigyelhető. A szokásos ősi germán ábrázolásmódban az ülő helyzetben lévő anyaistennők ölükben gyümölcsös kosarat tartanak: azonban a Darmstadt környékén és Vertillum (Vertault) helységben – egykor mindkettő Germania Superior része volt – fellelhető ábrázolásaik eltérnek a megszokottól.⁴⁵ Mindkettőben közös motívum, hogy a középen ülő asszony nyitott könyvtekercset tart az ölében. (A darmstadtiban a bal oldalon ülő nő kezében guzsaly és orsó; a jobb oldaliéban mérleg; a vertault-i domborművön a bal oldali nő kezében bepólyált csecsemő, a jobb oldaliéban *patera* és egy furcsa lyukas gömb, amelyet talán nem túlzás a titokzatos *dódekahedron*nal azonosítani; 13. kép).⁴⁶ Feltehetően itt a vallási szinkretizmus egy újabb jelenségét láthatjuk: a germán *Matronae* – amelyeknek sokféle változata ismert feliratokról⁴⁷ – az *interpretatio Romana* révén azonosult a Párkákkal vagy Moirákkal. Ez utóbbiakat egyébként Ostiában (Isola Sacra, 11-es sír) hasonlóan örökítették meg: Clothót guzsallyal és orsóval, Lachesist mérleggel, Atropost nyitott könyvtekercsrel

12. kép. Diana-oltár (Hispania Epigraphica 16702), Museo Arqueológico Provincial de Orense (forrás: <http://eda-bea.es>)

14. kép. A harmadik Párka, Atropos nyitott tekerccsel egy ostiai sír falfestményéről, Museo Ostiense (forrás: www.ostia-antica.org)

13. kép. Párka-attribútumokkal ábrázolt kelta anyaistennők (Vertillum/Vertault), Musée de la civilisation celtique, Bibracte (forrás: Wikipedia)

(14. kép). A „meg van írva a sors könyvében” metafora – amelyre az ábrázolás utalhat – a görög–római kultúrkörben valószínűleg a *divinatio*val függ össze, amelyhez könyveket (pl. *libri Sibyllini*, *sortes Vergilianae* stb.) és papiruszra írt horoszkópokat is használtak.⁴⁸

Annak ellenére, hogy a zsidó vallás középpontjában a héber Biblia áll, és az Írásokhoz való ragaszkodást a zsidó sírfeliratokon is lépten-nyomon hangsúlyozzák, maguk a tekerccsek viszonylag kevészer jelennek meg vizuális formában, s ha mégis, akkor csakis a diaszpórában.⁴⁹ A késő antik zsidó síremlékek szilárd ikonográfiájában állandó motívumnak számít a *menóra*, a *luláv*, az *etrog*, a *sófár* és a *machtá*, de a tekercs csak ritkán tűnik fel, akkor is csak a római katakombák (Vigna Randanini, Villa Torlonia) sírzárófedél-feliratain. Egyik legjobb példája ennek a *Salutia* felirata (*JIWE* II 87; 15. kép), amelyen kívül csak négy esetet ismerünk, de ebből három elég bizonytalan.⁵⁰ Közismert, hogy a Kr. u. 3–5. századi zsinagógák központi eleme a tórafülke (vagy áron-

15. kép. Tóratekeres ábrázolása Salutia síremlékén (Monteverde-katakomba, Róma), Musei Vaticani Cat. 30785 (forrás: www.museivaticani.va)

fülke) volt, amelyben egy fából készült láda (*kibótosz*) őrizte a tóratekerceket.⁵¹ A tóraszekrények ábrázolását számos palesztinai zsinagóga mozaikjain megtalálhatjuk, de a szekrények kettős ajtaja minden esetben zárva van. Ezzel szemben Rómában (és egy dombormű alapján Sardeisban is) elterjedt a nyitott tóraszekrény-ábrázolás, amit sírfeliratokon, aranyüvegeken és olajmécseseken is megtalálhatunk.⁵² Az összesen nyolc darab sírfeliraton a nyitott szekrényben változó számú (4, 6, 8, 9, 12, 14) tekeres látható; míg az öt aranyüvegen 4, 6 és 9 tekeres fordul elő (16. kép). Rachel Hachlili szerint a Szentföldön található tórafülke-ábrázolásokon azért vannak zárva az ajtók,

16. kép. Nyitott tóraszekrény aranyüvegen, The Israel Museum, Jerusalem

(forrás: <https://artdaily.cc>; fotó: David Harris, Art Daily Newsletter)

mivel a szent tekercesek padlómozaikon történő ábrázolását deszakralizációnak érezhették az ottani szigorúbb felfogású hívők (Hachlili 2013, 204). Steven Fine a kérdésről írt cikkében azt hangsúlyozta, hogy a tekeres a rómaiak számára is tökéletesen érthető szimbólum volt, amely a műveltség és a kulturáltság jelzésére szolgált (Fine 2015, 132). Ugyanakkor erős túlzásnak tűnik az a kijelentése, hogy a „tekercesekkel teli szekrény olyan sikeres szimbólum lett, amely Rómában a menórával is felvette a versenyt”.⁵³ Ide tartozik, hogy a Dura Európos-i zsinagógában többször is ábrázolt Mózeset két ízben könyvvel jelenítik meg. A „törvényadás” jelenetben sajnos a könyv (vagy kótábla) ábrázolása megsemmisült; viszont a tórafülke felett jobbra álló Mózes (mások szerint Ezra vagy Nehemja) egy tekerceset tart kiterjesztett kezében, lába mellett pedig egy terítővel letakart szekrény vagy

capsa (17. kép). Ez az ábrázolásmód a görög-római sírdomborműveken is tipikusnak számít, azzal a kivétellel, hogy ott a *capsa* sosincs letakarva! Véleményünk szerint itt ugyanazzal a jelenséggel állunk szemben, mint a palesztinai zsinagógák zárt ajtajú áronfülkéinél: a Tóra könyvei nem mindenki számára elérhetők.

A könyvtekeres vagy kódex mint önálló ikonográfiai motívum a Kr. u. 3–5. században még keresztény közegben is meglehetősen ritkán fordul elő. A keresztények sírfeliratain ugyanúgy nem vált állandó motívummá, mint a zsidókén, még „konstantini fordulattól” kezdve sem. Néha természetesen előfordul, mint például az Akmonieia környéki Kr. u. 4. századi „kripto-keresztény” feliraton, amelyen az elhunyt Eutropius „nagyértékű bölcsességét” (σοφίης μέτρον μέγα) hangsúlyozza a szöveg, és ehhez kapcsolja a síroltár két oldalán lévő ábrázolásokat: egy *stylus*-tartót és egy papirusztekerceset – helyesebben két összetekert *volumen*.⁵⁴ Lehetséges, hogy a két zárt tekeres a keresztény Biblia két részére: az Ó- és Újszövetségre utal, de ezt nem tudjuk bizonyítani.⁵⁵ A könyvtekeres és/vagy kódex csak a Kr. u. 5. században válik egyre gyakoribb keresztény motívummá: a tarracói Leocadius-szarkofágon egy égből kinyúló kéz nyújt át egy nyitott tekerceset – vagyis nem kótáblát! – Mózesnek (18. kép); az ún. Apostolok szarkofágján pedig Péter és Pál apostolok láthatók, bal kezükben tekerccsel: egyik kezük a tekercsen, a másik *Zweifingergestust* mutat, mindkettőjük lábánál *capsa* (19. kép).⁵⁶ A 4. századi Domitilla-katakomba ábrázolásai közül sokszor idézik Veneranda és Petronilla mártírok (az utóbbi az egyházi hagyomány szerint Szent Péter lánya) 356 körül készült freskóját, ahol a két szent mellett egy nyitott tetejű *capsa* látható tekercesekkel tele, felettük pedig egy nyitott *codex* „lebeg” (20. kép).⁵⁷ Ezt nem kell feltétlenül a *codex* „felsőbbrendűségének” látnunk a *volumen* „alsóbbrendűségével” szemben, noha kétségtelenül a Kr. u. 4–5. században, a kereszténységnek köszönhetően ment végbe az a kommunikációs forradalom, amelynek révén a kódexformátum végleg győzedelmes-

17. kép. Mózes olvassa a Tórát, mellette letakart *capsa* (Dura Európos-i zsinagóga), National Museum of Damascus (forrás: Alamy Stock Photos, BP23GH; fotó: Zeev Radovan, BibleLandPictures)

18. kép. Isten átnyújtja Mózesnek a Törvényt (Leocadius-szarkofág, Kr. u. 5. század), Museu Nacional Arqueològic, Tarragona (forrás: Alamy Stock Photos, P6B98M)

kedett a tekercs felett. Ennek oka azonban nemcsak a zsidóktól való elkülönülésben, hanem a késő antik jogi kultúra hatásában is keresendő.⁵⁸

3.2. A tekercsek és egyéb íróanyagok/íróeszközök mint műveltségi utalások

A Múzsák közül Kalliopét többnyire írotáblával, Kleiót pedig tekercsrel mintázták meg a szobrászok (21. és 22. kép). A római szónokokat tekercsrel a kezükben, *capsával* a lábuknál örökítették meg. A költőket, írókat, filozófusokat gyakran ülő helyzetben, ölükből nyitott tekercsrel ábrázolták, és többnyire ugyanígy vannak bemutatva a tanítók/tanárok és a diákok is, mint a 11 éves gyermek-költő Quintus Sulpicius Maximus sírján Rómában (23. kép).⁵⁹ A síremlékeken ábrázolt íróeszközök, különösen a nyitott tekercs (*volumen*), a *capsa*, valamint a *stylus* és a *codex pugillaris* gyakran utal az elhunytak műveltségére, és itt nem a hivatásos költőkre, hanem az egy-

19. kép. Az apostolok tekercsekkel (Vatikáni katakombák), Musei Vaticani (forrás: Alamy Stock Photos, EFB33G, fotó: Peter Horree)

20. kép. Petronella mártír *codex*szel és *capsá*val. Catacombe Domitilla, Via Ardeatina, Roma
(forrás: <https://www.catacombedomitilla.it>)

21. kép. Kalliopé, az eposz műzsája író táblával,
2. századi római szobor (Villa di Cassio, Tivoli),
Musei Vaticani, Museo Pio-Clementino
(forrás: <http://ancientrome.ru/art>, fotó: Sergey Sosnovsky)

22. kép. Klió, a történetírás műzsája tekerccsel,
2. századi római szobor (Villa di Cassio, Tivoli),
Musei Vaticani, Museo Pio-Clementino
(forrás: Wikimedia, fotó: Marie-Lan Nguyen)

23. kép. Quintus Sulpicius Maximus 11 éves gyermekköltő, a Kr. u. 94-es capitoliumi játékok résztvevője (Porta Salaria, Roma) (forrás: <https://i.redd.it>)

szerű emberekre kell gondolni. Egy a makedoniai Diónban fennmaradt különleges síremléken két összekulcsolt kéz (*δεξιωσις*, *dextrarum iunctio*), alatta húros zeneszerszám, valamint kulcs, *calamus*, tintatartó és papirusztekercs látható (24. kép). A felső képmezőben olvasható latin felirat elárulja, hogy az asszony mindig a Múzsák után vágyott, ezért játszott hárfán (*sub dextram uxoris sculptum / nabilium facit quia semper Musis / cupida dum vixit fuit*); férjének jobb keze alatt pedig azért van kulcs, mert mindig „a leghűségesebben bánt a könyveléssel” (*vir sub dextram clavem / quia sculptam facit / tabularium tractavit / summa cum fide*), vagyis el tudott számolni a család vagyonával. Ezek alatt a nyitott könyvtekercsen a következő áll: „Így kulcsolódott össze a két kéz: mivel a feleség mindig hűséges volt a férjéhez, és a férj számára kedves volt a felesége, amíg élt.”⁶⁰

Az írástudás és íráshasználát szintje a római legiós katonák körében is viszonylag magas lehetett.⁶¹ Kezdjük azzal, hogy a hadseregnek eleve szüksége volt a literátus katonákra, akik járatosak voltak a betűvetésben és a számolásban, hogy ezeket másoknak is megtaníthassák: „de minthogy a legiőknél számos iskola működik, amelyek képzett katonákat igényelnek, azok, akik az újoncokat kipróbálják, és mindegyikkel kapcsolatban megvizsgálják, hogy megfelelő-e a testmagasságuk, erejük és fürgeségük, ez előbbiektől még az írásban is jártasságot, valamint bizonyos számolási és könyvelési ismereteket is elvárnak” (*Sed quoniam in legionibus plures scholae sunt, quae litteratos milites quaerunt, ab his, qui tirones probant, in omnibus quidem staturae magnitudinem, corporis robur, alacritatem animi conuenit explorari, sed in quibusdam notarum peritia, calculandi computandique usus eligitur*; Veget. RM II. 19). Katonák feliratain gyakran feltűnik a *pollio* kifejezés, amit Karlheinz Dietz olyan katonákra értett, akik az újoncok latin tanításáért voltak felelősek a seregben.⁶² A római katonák írásbeliségének bizonyítékai a Bu Ndzsem-i ostrakonok, a Dura Európós-i papiruszok, valamint a Vindonissában és Vindolandában talált írotáblák.⁶³ Ezek között szép számban találunk – elsősorban Vergiliustól származó – irodalmi szövegeket is.⁶⁴ A katonák egyéb módon is hátrahagyták írásbeliségük nyo-

24. kép. Névtelen házaspár síremléke kézfogás-gesztussal (*dexiōsis*) és latin feliratokkal (Dión, Macedonia), Archaeological Museum of Dion (forrás: Wikimedia)

mait: Bu Ndzsemben a *principia* falát is legalább egy méter magasan festett szövegek borították; Dura Európosban a Palmyrai kapunál számos falba karcolt graffitit, köztük a katonák által otthagyt epigrammákat fedeztek fel.⁶⁵ A katonák síremlékein a *signiferek* között különösen sokan tartanak a kezükben írótablát, mivel ők voltak felelősek a *cohors* katonáinak könyveléséért,⁶⁶ ezeknek az ábrázolásoknak tehát közvetlenül nincs köztük a magasabb irodalmi műveltséghez (25. kép).

3.3. A tekercsek és egyéb íróanyagok/íróeszközök mint foglalkozási kellékek

A császárkori Római Birodalom olyan magasan bürokratizált államszervezet volt, amelyben nem csupán az államgépezet, hanem a hadsereg működtetéséhez is nagy szükség volt a kép-

26. kép. A 18 évesen elhunyt C. Valerius Diodorus tanuló síremléke (Ravenna), Museo Civico agli Eremitani, Padova (forrás: <http://lupa.at/14610>)

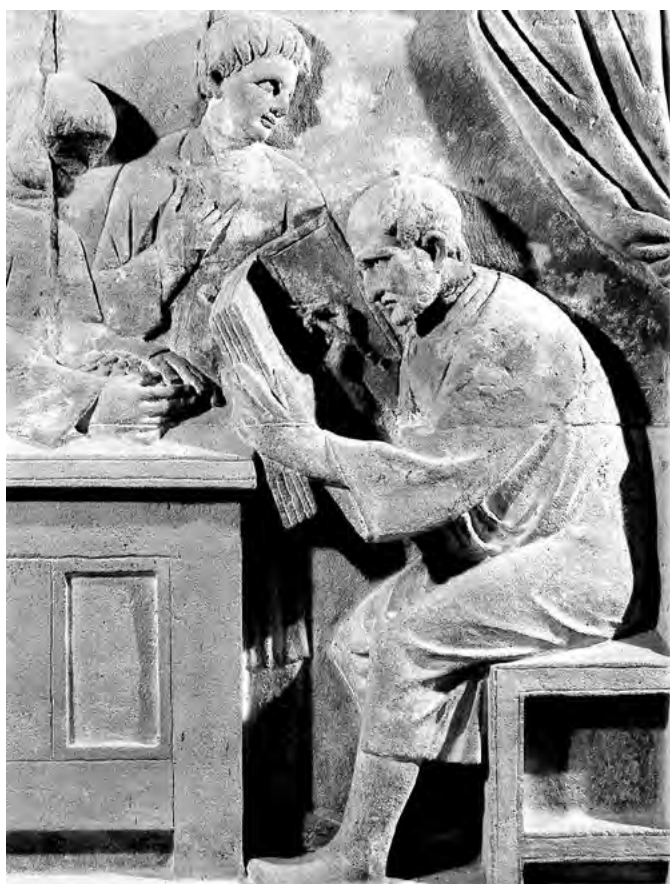

25. kép. Egykori *signifer* szarkofágja, bal kezében *rotulusszal* (Aquincum), Aquincumi Múzeum (forrás: <http://lupa.at/2910>)

zett írnokokra, jegyzőkre, titkárokra, fogalmazókra, számvevőbiztosokra, sőt a legegyszerűbb foglalkozásokat űzők – például földművelők, állattenyésztők – is rákényszerültek arra, hogy az írástudást valamilyen szinten elsajátítsák, nem is szólva a magasabb képzettséget kívánó mérnökökről, orvosokról, tanítókról (26. kép).⁶⁷ Mindez nem jelenti azt, hogy az állami közhivatalnokok (*apparitores*) száma volt nagy – ezeket még a késő római korban is csupán 30 ezerre becsülte A. H. M. Jones⁶⁸ –, hanem hogy még az egyiptomi falvakban is „társadalmi presztízis kapcsolódott össze az írástudással; míg az írástudatlanság – különböző mértékű – társadalmi stigmatizációt vont maga után”.⁶⁹ Úgy tűnik, a Római Birodalom nem csupán hadseregével igazott le népeket, hanem képes volt arra, amit Keith Hopkins úgy nevezett: „könyv általi hódítás” (*conquest by book*), mégpedig a birodalom teljes területén.⁷⁰ A szóban és írásban is terjesztett, a hadseregben és a polgári települések iskoláiban elsajátított hellén–római műveltség azután egyfajta kulturális kötőszövetet képezett az *imperium Romanum* literalizált társadalmában, és egyben a társadalmi felemelkedés felé is megnyitotta az utat. A campaniai falfestményeken a *negotium* világához tartozó íróeszközök gyakran pénzeszacskók kíséretében jelennek meg,⁷¹ és a Nápolyi-öböl környékén fekvő településekről előkerült írótbla-archívumok (*Tabulae Caecillii Lucundi*, *Tabulae Sulpiciorum*, *Tabulae Herculansenses*) világosan mutatják, hogy ezek az íróeszközök valóban a pénz világához tartoztak (27. kép).⁷² A *scribae* és az *apparitores* azonban a „könyvkultúrához” is közel álltak: a *scriba* a köztársaságkorban a *poeta* másik elnevezése volt,⁷³ és bizonyos vallási tevékenységekhez – például a madárjóslatok megőrzéséhez – is köztük volt.⁷⁴ A professzionális római *scribák* tehát egyaránt hozzátartoztak az *otium* és a *negotium* világához.⁷⁵ Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy a *scriba* – mint állami alkalmazott – elsődleges feladata a hivatalos ügyiratok (*tabulae publicae*) kezelése volt.⁷⁶ A *scribák* és segédek (a *scribae librarii*) világát tehát a *tabula* és a *codex* jellemezte (28. kép).

3.4. A tekercsek mint hatalmi/jogi szimbólumok

A római művészetben a tekercs lehet a státusz és az ezzel összefüggő jogszolgáltatás jelképe is. A *magistratusokról* – a császárkorban pedig a *princepsokról* – készített szobrokon általában a bal kéz tart egy zárt tekercset, a jobb lábánál pedig *capsa* látható, amely ez esetben talán a jogforrásokat vagy a hivatali feljegyzéseket – mint a *pontifex maximus* esetében az *annales maximus* – jelképezi (29. kép).⁷⁷ A korai principátus idején a *consulokról* készült szobrokon is ezeket az eszközöket látjuk, természetesen a *sella curulisszal* kiegészítve. Octavius Kr. e. 28-ban vert *aureusa* ugyancsak a *sella curulison* ülő *princeps*et ábrázolja, amint jobb kezével egy tekercset nyújt előre, lába előtt egy *capsa*. Az érme körirata: LEGES ET IURA P(OPVLO) R(OMANO) RESTITVIT („helyreállította a törvényeket és jogot a római népnek”) (30. kép).⁷⁸ A firenzei Uffizi-ban található *togatus* Augustus-szobor (inv. 1914.76) szintén a bal kezében tart egy zárt tekercset. A művészettörténészek szerint Kr. e. 31–28 között készült, vagyis ugyanabban az időben, amikor az *aureus*. Az itáliai Iuvanumban (Torricella Peligna) előkerült síremléken egy *sella curulis* látható, ami mellett egy zárt fedelű *capsa* áll, tetején tintatartóval és *calamusszal*.⁷⁹ Hella Eckardt szerint „a késő antik korra az írószertartó (*theca*), úgy tűnik, a magas római hivatalok szimbólumává vagy *insignium*ává vált”.⁸⁰ Feltételezhető, hogy az egyszerű polgá-

27. kép. Adószedő *polyptychon*ba jegyez (2–3. század, Cirkusz-emlékmű, Neumagen), Rheinisches Landesmuseum, Trier (forrás: www.akg-images.com, fotó: Erich Lessing)

rok (civilek és katonák) síremlékein gyakorta feltűnő, csaknem kivétel nélkül a férfiak bal kezében tartott tekercs – mint állandó ikonográfiai motívum – is valamilyen jogi jelentést hordoz. Ráadásul leggyakrabban ennél a típusú ábrázolásnál fordulnak elő a gesztusok, többnyire a jobb kéz mutató- és középső ujjá rámutat a bal kézben tartott tekercsre (*Zweifingergestus*).⁸¹ Hogy pontosan mit is jelent a tekercs e kontextusban, abban egyelőre nem jutott konszenzusra a kutatás. Felmerült már a polgárjog-adományozó okirat, de ennek egyrészt a *Constitutio Antoniniana* kiadása (Kr. u. 212) után nem volna semmi értelme, hiszen minden szabad provinciális lakos római polgárjogot nyert; másrészt vannak olyan tekercsrel ábrázolt személyek is, akik bizonyosan nem voltak polgárok. Elizabeth A. Meyer a *tabulae* és a legitimáció össze-függéseiről írt könyvében így ír az írásbeliség szerepéről a jogi kérdésekben:

Az írás szerepét nem csupán az egyszerű megállapodásoknál (*stipulatio*), hanem a házassági szerződések és hozományok esetében; s nemcsak a tulajdonjog-átruházási végrendeleteknél (*mancipatio per testamentum*), hanem a gyermekek agnációs kötelék alóli felszabadításakor (*emancipatio*) is

28. kép. A *scribák* oltára (Via di Porto San Sebastiano nekropolisz), Museo Nazionale Romano, Terme di Diocleziano, Roma (forrás: Alamy Stock Photos, F1P2CJ)

29. kép. Augustus mint *pontifex maximus*, lábánál *capsa* (Via Labicana Augustus), Museo di Palazzo Massimo alle Terme, Roma (forrás: Wikimedia)

hangsúlyozták; továbbá a fatáblákra írt formát részesítették előnyben minden olyan esetben, amely hagyományosan státusz- és kiváltságsszerzőnek számított: mint például a születési nyilvántartás és a leszereléssel kapcsolatos járulékos juttatások. Végezetül, nagy jelentőséget tulajdonítottak az írásnak abban az esetben is, amely két jogi aktus: a *stipulatio* és *mancipatio* kombinációjából született meg: az adományozás és az értékesítés esetében.⁸²

30. kép. Octavius aranypénze: „helyreállította a törvényeket és a jogot a római népnek” (Kr. e. 28, Asia tartomány), British Museum, Coins and Medals Department (forrás: <https://media.britishmuseum.org>)

A sírfeliratokon nagy számban felbukkanó tekercesek (és kisebb részben írotáblák) tehát elméletileg a fenti jogi kategóriák bármelyikének jelzésére szolgálhattak. Egyedülálló civil férfi esetében lehetett *testamentum* vagy tulajdonlási okirat; a házaspárok esetében lehetett házassági és/vagy hozomány szerződés; a gyermekeknel *emancipatiós* okirat; a katonák esetében pedig leszerelési okmány vagy *testamentum*. Az utóbbiakban kapcsolatban Ulpianus azt írja, hogy azok készülhettek fa írotáblákra (*tabulae lignae*), papiruszra (*chartae*) vagy pergamenre (*membranae*) is, mindenképpen *tabula* volt a helyes megnevezésük: „A végrendeletet, bármely anyagra is íródott, el kell fogadni: akár fatáblákra, akár bármely más íróanyagra, úgymint papiruszra vagy pergamenre, vagy valamely állat bőrére – ezeket helyesen mondják »végrendelet«-nek” (*Tabulas testamenti accipere debemus omnem materiae figuram: sive igitur tabulae sint lignae sive cuiuscumque alterius materiae, sive chartae sive membranae sint vel si corio alicuius animalis, tabulae recte dicentur*, Ulp. Dig. XXXVII. 11.1.pr.). Ugyanezt olvassuk az *Institutiones*ben is: „Nem tesz különbséget, hogy a végrendeletet táblákra, papiruszra, pergamenre vagy más anyagra írják-e” (*nihil autem interest, testamentum in tabulis an in chartis membranisque vel in alia materia fiat*, Iust. Inst. II. 10, 12).⁸³ A kutatás részletes elemzést eddig csak a szíriai Apameiában állomásozó *legio II Parthica* katonasíremlékein végzett.⁸⁴ Itt egyértelműen sikerült kimutatni, hogy a síremlékeken szereplő katonák kezében tartott tekerces nem a magasabb kulturális szint jelzésére szolgált, hanem *testamentum* volt, amely megadta az örökös nevét, számát és rangját (*primus heres, secundus heres*), amit a sírfeliratban is feltüntettek. Legalább egy katona végrendelet nélkül hunyt el (*intestatus*), és annak kezében nem is ábrázoltak tekerceset.

Jegyzetek

- A kutatás a „Tekercs a kézben – Kísérlet a római sírábrázolások egyik gyakori ikonográfiai motívumának értelmezésére” című pályázat keretében készült (NKFI K 135317).
- Lewis 1974, 1989; Römer 2019.
  - A papiruszok legismertebb szakértője, Naphtali Lewis szerint egy papirusztekercs ára a római korban egy munkás egy-két napi átlagfizetésének felelt meg, ami a kereslet-kínálat viszonyának alakulása szerint akár öt-hat napi bérnek megfelelő összegig is emelkedhetett (Lewis 1974, 129–134). Ugyanezt támasztja alá Skeat 1995, 88–89.
  - Martialis az *Apophoreta* (Epigr. XIV.) című könyvében *chartae maiorest* és *chartae epistularest* (XIV. 10: „Tiszta papiruszlapok”; XIV. 11: „Levélpapirusz”, Bálint Gábor fordításában) említi, amiből Schubart azt a következtetést vonta le, hogy az előbbi drága, az utóbbi olcsó lehetett. Skeat ezt cáfolta, és arra a következtetésre jutott, hogy „az általános kép, amelyet Martialis költeményei alapján kapunk, egy olyan világot mutat, amelyben a papirusz szabadon hozzáférhető és szabadon felhasználható, különösebb tekintet nélkül az árára” (Skeat 1982; 1995, 80).
  - Payton 1991. – A lelet szenzációja, hogy eddig hasonló táblák csak a Kr. e. 8. századi Asszíriából (Nimrudból) kerültek elő (Wiseman 1955).
  - Haran 1996, 213, vö. Ammirati 2013.
  - Meyer 2001 (<https://books.openedition.org/obp/3097?lang=en>) – Az előbb említett Martialis az *Apophoretában* sokkal több típusát különbözteti meg, mint a papirusznak, részint az anyaga alapján: *Pugillares citrei* (XIV. 3); *Pugillares eborei* (XIV. 5); *Pugillares membranei* (XIV. 7) – részint az összekötött táblák száma szerint: *Quinquiplices* (XIV. 4) és *Triplices* (XIV. 6); és részint a méretük alapján: *Vitelliani* (XIV. 8 és 9), amelyek a készítőjük után elnevezett kisméretű táblák voltak (Bálint 2008, 67).
  - Hartmann 2015; Marichal 1992.
  - Johnson 2009; Bülow-Jacobsen 2009.
  - Roberts–Skeat 1983; Stroumsa 2016, 79–80. Miközben a zsidóság megmaradt a pergamentekercsek használatánál a Tóra esetében, erről lásd a jelen tanulmány 3.1. pontjában.
  - Caratelli 1950; Birt 1976.
  - Kruschwitz–Campbell 2009; Meyer 2009.
  - Haines-Eitzem (1998, 634, 16. jegyzet) tizenegy előfordulást gyűjtött össze cikkében, amelyben külön kiemelte a női írástudók szerepét az Újszövetség szövegeinek közvetítésében.
  - CIL* IV 3445; Meyer 2009, 577, 41. jegyzet.
  - „Here, people learn, sing, read, and, with the help of the Muses, become poets: here is the imagined world of otium”, Meyer 2009, 576.
  - Palmyrában mindvégig írásban és szóban is használták a helyi arámi dialektust, de a város alapvetően hellenizált lehetett, amiről az 1881-ben Leidenbe került hét görög nyelvű írotábla is tanúskodik (*Tabulae Ceratae Assendelftinae*), amelyen Hésiodos *Munkák és napok* című költeményének részleteit, valamint a római császárkorban népszerű Babrios meséit találták meg (Sokołowski 2014, 376).
  - Ezeket az Aarhus Egyetemen működő Palmyra Portrait Project gyűjti össze egy igen hasznos bibliográfiával (2013–2020) (<https://projects.au.dk/palmyraportrait>).
  - Ezek leírását Sokołowski így adja meg: „*Schedula* resembles an elongated ‘stick’, similar to a narrow tablet described above. However, what distinguishes *schedula* from tablets is their characteristic trapezoidal rather than rectangular shape. It seems possible that a small wooden tablet, a wide tablet, or a roll squeezed in one hand was depicted in this manner.” (Sokołowski 2014, 380–381.)
  - Az egyik közülük Marcus Iulius Maximus Aristides berytusi polgár, akinek sírábrázolásán egy dór oszlop tetején elhelyezett nyitott tekercsben vannak (görögül) beleírva személyi adatai. „As a Roman citizen bearing Greek cognomen Aristides probably intended to communicate that he is literate and well-educated, and that as full citizen he is able to avail himself of the achievements of Greek rhetors as well as Roman lawyers. [...] Aristides is presented in a more refined, Hellenistic style, and seems to claim not only Roman citizenship but to aspire to the Greek ideal of a noble man who was able to show his education and who practiced civic virtues.” (Sokołowski 2014, 386.)
  - A legérdekesebb Yarhai és szolgája síremléke (PAT 0679), amelyen a szolgál jobb kezében egy kisebb méretű bőr *capsa*t tart, bal kezében egy fogantyúról lelógó *codexet* vagy fadóbozt (*scrinium*); a gazda bal kezében zárt tekercs és *mappa*, kettejük között pedig egy oszlop tetején egy babékoszorút utánzó zsinórral összefogott *chartae alligatae* látható, vö. Parlasca 1988.
  - Ingholt 1934, 33; Sokołowski 2014, 392. (A *scheda* terminus használatát ugyancsak H. Ingholt vezette be.) Gaius Virius Alci-mus és felesége Viria Phoibe síremlékén (British Museum, inv. no. ME 125036) a férj bal kezében tartott *scheda* vagy a „keskeny tábla” (a szerző mindkettőt használja) az *Einfingergestusszal* kiegészülve Sokołowski szerint kifejezetten tulajdonjogi okirat; a házassági szerződés lehetőségét fel sem veti.
  - Cussini 2005.
  - Heyn 2010 készített egy katalógust, amit az ábrázolt személyek és nem a gesztusok alapján rendszerezett. A főszöveg táblázataiból megtudhatjuk, hogy például a férfiak jobbkezes gesztusai közül a leggyakoribb a minden ujjat előre nyújtó (195 db), majd ezután jön az előrenyújtott mutatóujj (60 db) és a kinyújtott mutató- és középső ujj (50 db). Ugyanakkor ezek lehetséges jelentéseiről semmit nem mond a szerző.
  - Pannonia: Bilkei 1980; Dacia Porolissensis: Bajusz 2004; Britannia: Pearce 2004; Eckardt 2014; Gallia: Božič–Feugère 2004; Hispania: Alonso–Jerez–González 2014; Augusta Raurica: Fünfschilling 2012.
  - <http://lupa.at/>, működtetői Friederike és Ortoľ Harl, valamint Jakob Egger.
  - A kutatás célja, hogy a későbbiekben az AirTable segítségével egy olyan számítógépes adatbázist készítsünk, amelyben a tekercs-ábrázolások mellett a sírfeliratok szövegét és az azokból kinyert adatokat is tároljuk, és ezáltal új összefüggéseket tudunk feltárni a tekercsek és az elhunytak között. Arányszámokat természetesen csak az adatbázis feltöltése után tudunk majd mondani.
  - Az *instrumenta scriptoria* eddigi legrészletesebb átfogó feldolgozásai: Blanck 2000; Božič–Feugère 2004; Eckardt 2018.
  - Ezek részletes tipológiai feldolgozását lásd Capasso 1995.
  - F. und O. Harl, *lupa.at* (Bildatenbank zu antiken Steindenkmälern).
  - Horatius említi a centuriók iskolásgyermekeit, akik bal karjukról „kis táskát meg táblát” lelógatva mennek az iskolába (*laevo sus-pensi oculos tabulamque lacerto*, Sat. I. 6, 74, ford. Bede Anna). A kiskorú rabszolgákat is gyakran említik az írástudással, kiegészítő adminisztratív vagy pedagógiai feladatkörökkel kapcsolatban, lásd pl. a kölni Xanthiast, akit metrikus sírfelirata így jellemez: „Jártas a gyorsírásban: annyi betűt és nevet tudott lejegyezni serény íróvesszejével, amennyit a serény nyelv mondott” (*doctus in compendia / tot lit(t)erarum et nominum / notare currenti stilo, / quod lingua currens diceret*, *CIL* XIII 8355 = *CLE* 219, 9–22), vö. Laes 2011, 188.
  - Masségli 2013.
  - A katonai *scriba*, *librarius*, *actarius* az altisztek (*principales*) közé tartozik, őket tehát – amennyiben a felirat alapján erre lehetőség

- nyílik – meg kell különböztetni a tisztek személyes szolgálatában álló (*servus* státuszú) írnoktól.
- 32 Huskinson 1996; 1999; Luginbühl 2017.
- 33 *A dextrarum iunctio* gesztusáról funerális környezetben lásd Reekmans 1958; Brilliant 1963, 18–21; Stuppreich 1983; Davies 1985.
- 34 A katonaság szerepéről a latin kultúra és műveltség terjesztésében lásd Galsterer 1999.
- 35 A római olvasási szokásokról: Starr 1991; Gavrilov 1997; Johnson 2000, 2012.
- 36 Metzger 1968; Parássoglou 1979, 1985.
- 37 Dutsch 2002.
- 38 Richter 2003, 57–98 (*Lehrer, Schüler, Gelehrte*); 148–149 (*apotropäischer Gestus*); 149–151 (*Schwurgestus*); 151–152 (*Segnungsgestus*); 153 (*Zahlzeichen*).
- 39 Richter 2003, 90–92 (elsősorban Hainzmann 1991 nyomán).
- 40 Corbeill 2005, 158–159.
- 41 Rutgers 1998; Henrichs 2003; Rüpke 2005; Rapp 2007.
- 42 Beard 1991; Belayche 2013.
- 43 Museo Arqueológico Provincial de Ourense, inv. CE000178. A felirat szövege: *Deane / Fa(bius) Sat/urni/nus / ex v(oto) p(o)suit*, *HispEp* 16702 = *IRG* IV, 76.
- 44 Blömer–Winter 2005; Facella 2017.
- 45 Darmstadt, Hessisches Landesmuseum (Lupa 8575); Chatillon-sur-Seine, Musée du Pays Châtillonnais (Lupa 26055).
- 46 A *dódekahedron*mal kapcsolatos értelmezési problémák összefoglalásáról lásd Grüll 2016. Tudomásunk szerint a szakirodalomban eddig még senki nem vetette fel ezt az ikonográfiai összefüggést.
- 47 *A Matrae/Matres/Matronae* kultusza epigráfiai forrásokból ismert főként Britannia, Belgica, Germania Superior, Gallia Lugdunensis és Hispania Tarraconensis tartományokból. A kelta eredetű istennőknek számos mellékeve ismert: *Matres Nemetiales* (Grenoble, *CIL* XII 2221), *Matres Britanna*e (Winchester, *RIB* 88), *Matres Masanae* (Köln, *CIL* XIII 8223), *Matres Arsacae* (Xanten, *CIL* XIII 8630), *Matres Brittae* (Fürstenberg és Xanten, *CIL* XIII, 8632, 8631), *Matres Remae* (Gereonsweiler, *AE* 1990, 733); a *Matrona*enak kb. 60 ismert mellékeve van (vö. Garman 2008). – A kérdésről hamarosan önálló tanulmányunk jelenik meg a *Religions in Roman Empire* (RRE) című folyóiratban.
- 48 Egy császárkori attikai görög feliraton szerepelnek az író Moirák: οὔνομα Θεσμοφάνην με πατήρ φίλος ἦδ' ἄμα μήτηρ / κίκλησκον, δουροῦ πρὶν θανάτοιο τυχεῖν / ἐπτά δέ μοι μοῖραι περιτελομένουσ ἐνιαυτούς / ἐκλώσαντο μίτοις ἄτροπα γραψάμεναι („A Thesmothanes nevet kedves apám és vele anyám / adta nekem, mielőtt a nyomorult halálból részesültem volna, / a Moirák hét körbeforduló évet fontak nekem, / a megváltozhatatlant felírva maguknak fonalukkal”), *IG* II² 11674 = *SEG* XXVIII, 326. (A szövegre Dr. Lindner Gyula hívta fel a figyelmünket.) – *A P. Lond.* 98 egy több mint egy méter hosszú papirusz a Kr. u. 2. századból. – Az „Élet könyve” a Bibliára visszavezethető elképzelés: 2Móz 32:32–33; Zsolt 69:29; Zsolt 139:16; különösen gyakori a *Jelenések könyvében* (13:8; 17:8; 20:12; 20:15). – A „mennyei táblák” és a „sors könyve” motívum elterjedéséről a Második Templom idejének irodalmában lásd Baynes 2012.
- 49 Grüll 2008.
- 50 *JlWE* II, 102; II, 249 (?); II, 266 (?); II, 270 (?).
- 51 Meyers 1999.
- 52 Kőfeliratok: *JlWE* II, 164 (4 tekercs); II, 167 (9 tekercs); II, 185 (6 tekercs); II, 187 (6 tekercs); II, 195 (8 tekercs); II, 502 (12 tekercs); II, 515 (9 tekercs); II, 516 (14 tekercs) – aranyüvegek: *JlWE* II, 589 (6 tekercs); II, 590 (6 tekercs); II, 591 (4 tekercs); II, 592 (24 tekercs); II, 597 (? tekercs).
- 53 „A cabinet full of scrolls was such a successful symbol that in Rome it even rivaled the menorah” (Fine 2016, 132).
- 54 Chiricat 2013, 209–213, fig. 9.4. = *MAMA* XI 145.
- 55 A Kr. u. 200-as évektől kezdve a keresztény szövegek 80%-a papiruszkódexre íródik; miközben a pogány irodalomnak csak 20%-a használja ezt a könyvformátumot (Nicklas 2008, 4–8). A zsidók a Tóra esetében máig is ragaszkodnak a pergamentekercsekhez (Stern 2017, 11–62). A kódexforma keresztény teológiai vonatkozásairól lásd Reudenbach 2014.
- 56 Sarcófago de Leocadio, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona P42; Sarcófago de los apóstoles, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona P58; Viellard 1940; Rodà 2013. – A keresztény szarkofágoknak átlagosan 10%-án figyelhetők meg tekercsábrázolások (Monteiro Duarte 2020, 4).
- 57 Monteiro Duarte 2020, 7.
- 58 Roberts–Skeat 1983; Humfress 2007.
- 59 Garulli 2018, vö. Dupont 2009; az alapmű a témával kapcsolatban még mindig Marrou 1938.
- 60 *hac re coniuncta[e] / sunt manus dex/trae duae uxo[r] / fidelis quia fuit / semper viro / viro aut<e>I>m con/iuncxs(!) cara dum / vixit fuit*, *AE* 1998, 1200 („ebben a dologban összekapcsolódik a két jobb kéz, a feleség mindig hűséges volt férjéhez, és házastársként mindig kedves volt férjéhez, amíg élt”, Musée archéologique de Dion, inv.-no. 5561); Lissarague 2006.
- 61 Best 1966; Stoll 1998; Wilkes 2001.
- 62 Dietz 1985.
- 63 Bu Ndzsem: Marichal 1992a; Adams 1999; Dura Európosz: Austin 2010; Vindonissa: Speidel 1996; Vindolanda: Bowman 1998.
- 64 A DIDO név szerepel egy durai osztrakonon (Dura Ostrakon #144), ugyancsak Durában egy házban (Room #59) találtak egy *Arma virumque* graffitit (Rostovtzeff et al. 1952, 55, #960, Pl. XI. 3). Az *Aeneis* IX. 473. sora (*interea pavidam volitans pinnata per urbem*) egy vindolandai írotáblán (Vindolanda #118) került elő, az *Aeneis* IV. 9. sorát pedig a Kr. u. 73-ban elfoglalt Maszadán találták meg egy papiruszon (Masada #721), nem is beszélve számos más – szintén katonai kontextusban előkerült – egyiptomi papiruszról.
- 65 Reeves 2004, 150–155.
- 66 Stauner 2004, 64–67.
- 67 Jones 1949; Watson 1974; Aubert 2004; Cohon 2010; Hanson 2010. Az 1980-as években érdekes vita bontakozott ki a szakirodalomban arról, milyen módon ábrázolta Petronius *Satyricon* című regényében a Kr. u. 1. század közepének literalizáltságát, összefoglalóan lásd Horsfall 1989a, 1989b.
- 68 Jones 1964, II. 1057. – Az *apparitores*ről lásd Purcell 1983; David 2007.
- 69 Hopkins 1991, 370 (hivatkozik Harris 1989, 144–145 kutatásaira).
- 70 „The Roman empire was bound together by writing. Literacy was both a social symbol and an integrative by-product of Roman government, economy and culture. The whole experience of living in the Roman empire, of being ruled by Romans, was overdetermined by the existence of texts.” (Hopkins 1991, 372.) Hopkins elfogadta William V. Harris becslését, amely szerint a tényleges írástudás a Római Birodalom lakosságának mindössze 10%-áról mondható el, ami szerinte 2 millió felnőtt férfit jelent. Az utóbbival kapcsolatban azonban meg kell jegyezni, hogy az írástudás az előkelőbb nők és a gyermekek körében is elég általános lehetett. Az írástudók arányát Alan K. Bowman sokkal magasabbra becsülte (Bowman 1991).
- 71 Meyer 2009, 570–576.
- 72 Ahogyan [*Ca*]murtius [*Se*]verus Paestum mellett talált síremlékén is pénzszámlás közben, *codexszel* az ölében látunk egy *scribát*, lásd Hartmann 2020, 53–54; Mello 2012. Mindketten felhívják a figyelmet arra, hogy a *scriba* és két szolgája gesztusnyelvet használ a számok kifejezésére, erről lásd Williams–Williams 1995.
- 73 *Scribas proprio nomine antiqui et librarios et poetas vocabant; at nunc dicuntur scribae equidem librari, qui rationes publicas scribunt in tabulis* („A régiek az írnokokat és a költőket egyaránt

- scribának nevezték, de mostanság azokat az írnokokat mondják scribának, akik a könyvelést vezetik”), Fest. 446, 26–29 (333M), Hartmann 2020, 22; vö. Purcell 1983, 142–146; Purcell 2001.
- 74 Giovannini 1998.
- 75 Hartmann 2020, 20.
- 76 Hartmann 2020, 27–31.
- 77 Ugyanakkor a capsának kulturális vonatkozása is lehet: *Caius Fundilius Doctus Apollinis parasitus* (CIL XIV. 4273) szobra, amely ma a Glyptothekban található, egykor a Nemiben lévő Diana-szentélyben állt. A szobor egy mimusszínészt (*parasitus Apollinis*) ábrázol, de a kezek sajnos letörték, a név a lába mellé tett capsán is szerepel. A capsa egyébként a kontrapoztos szobrok gyakori támasztéka volt, lásd például a lateráni Sophoklész-szobrot, amelynek kezében nincs tekercs; a témáról bővebben lásd Feugère 2006.
- 78 *leges et iura populo Romano restituit* (Mantovani 2008).
- 79 Chieti Museo Civico (Inv. Nr 27194), Deutsche Archäologische Institut (D-DAI-ROM-60.413), Schäfer 1989. 304. #28; Eckardt 2018, 36. fig. 2.6, 142.
- 80 „By the late antique period, the writing equipment case (*theca*) appears to have become a symbol or *insignium* of high Roman officials” (Eckardt 2018, 145).
- 81 Részletes elemzését lásd Brilliant 1963; Richter 2003. A gesztusok szerepét elemezte a palmyrai sírábrázolásokon Heyn 2010, de a birodalmi kontextusból kiszakítva.
- 82 Meyer 2004, 276–277; az eredeti szöveget a könnyebb érthetőség kedvéért kissé parafrázálva fordítottuk.
- 83 Meyer 2004, 272.
- 84 Balty 2016.

Bibliográfia

Rövidítések

- AE *L'Année Épigraphique*, ed. M. Corbier
- ANRW *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, edd. H. Temporini, W. Haase
- CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum*, ed. T. Mommsen
- CLE *Carmina Latina Epigraphica*, ed. F. Bücheler
- CSIR *Corpus Signorum Imperii Romani*
- HispEp *Hispania Epigraphica*
- IG *Inscriptiones Graecae*
- IRG *Corpus de inscripciones romanas de Galicia*
- JWE Noy, D.: *Jewish Inscriptions in Western Europe*. Cambridge, 2010.
- MAMA *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*
- PAT Hillers, D. E. – Cussini, E.: *Palmyrene Aramaic Texts*. Baltimore, 1996.
- RIB *Roman Inscriptions of Britain*
- SEG *Supplementum Epigraphicum Graecum*

Szakirodalom

- Adams, J. N. 1999. „The Poets of Bu Njem: Language, Culture and the Centurionate”: *Journal of Roman Studies* 89, 109–134.
- Alonso, J. – Jerez, J. M. – Gonzáles, R. S. 2014. „Instrumentos de escritura en Hispania”: M. Bustamante – D. Bernal (szerk.): *Artífices idóneos: artesanos, talleres y manufacturas en Hispania*. Mérida, 169–189.
- Ammirati, S. 2013. „The Use of Wooden Tablets in the Ancient Graeco-Roman World and the Birth of the Book in Codex Form: Some Remarks”: *Scripta* 6, 9–15.
- Aubert, J.-J. 2004. „De l’usage de l’écriture dans la gestion d’entreprise à l’époque romaine”: J. Andreau – J. France – S. Pittia (szerk.): *Mentalités et choix économiques des Romains*. (Scripta Antiqua 7.) Pessac, 2.127–147.
- Austin, J. F. 2010. *Writers and Writing in the Roman Army at Dura-Europos*. PhD. Diss. University of Birmingham.
- Bajusz, I. 2004. „Schreibinstrumente aus Dacia Porolissensis”: L. Ruscu (szerk.): *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*. Cluj-Napoca, 368–374.
- Balty, J.-C. 2016. „Le volumen ou ‘Schriftrolle’ des stèles et cippes militaires dans l’Empire romain: à propos des inscriptions apaméennes de la legio II Parthica”: *Syria* 93, 83–96.
- Bálint G. 2008. „Martialis: Nyeremények könyve”: *Ókor* 7/3, 66–82.
- Baynes, L. 2012. „‘It Has Been Written and Ordained’: Heavenly Tablets and the Book of Fate in Jubilees, the Dead Sea Scrolls, and other Second Temple Literature”: L. Baynes (szerk.): *The Heavenly Book Motif in Judeo-Christian Apocalypses 200 BCE–200 CE*. (JSJ Suppl. 152.) Leiden, 107–134.
- Beard, M. 1991. „Ancient Literacy and the Function of the Written Word in Roman Religion”: J. Humphrey (szerk.): *Literacy in the Roman World*. Ann Arbor, 35–58.
- Belayche, N. 2013. „Functions of Writing in the Religious Epigraphy of Roman Anatolia. From Monumentum to Efficacious Writing”. *Revue de l’histoire des Religions* 230, 253–272.
- Best, E. E. 1966. „The Literate Roman Soldier”: *Classical Journal* 62, 122–127.
- Bilkei, I. 1980. „Römische Schreibgeräte aus Pannonien”: *Alba Regia* 18, 61–90.
- Birt, T. 1976. *Die Buchrolle in der Kunst*. (Reprint.) Hildesheim – New York.
- Blanck, H. 2000. „Die Beschreibstoffe der Griechen und Römer”: *Archivalische Zeitschrift* 83, 167–194.
- Blömer, M. – Winter, E. 2005. „Doliche und das Heiligtum des Jupiter Dolichenus auf dem Dülük Baba Tepesi. 1. Vorbericht (2001–2003)”: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Abteilung Istanbul* 55, 197–214.
- Bowman, A. K. 1991. „Literacy in the Roman Empire. Mass and Mode”: J. H. Humphrey (szerk.): *Literacy in the Roman World*. Ann Arbor, 119–131.
- Bowman, A. K. 1998. *Life and Letters on the Roman Frontier. Vindolanda and Its People*. London.
- Božič, D. – Feugère, M. 2004. „Les instruments de l’écriture”. *Gallia* 61, 21–41.
- Brilliant, R. 1963. *Gesture and Rank in Roman Art*. New Haven.
- Bülow-Jacobsen, A. 2009. „Writing Materials in the Ancient World”: R. S. Bagnall (szerk.): *The Oxford Handbook of Papyrology*. Oxford, 3–29.
- Capasso, M. 1995. *Volumen: aspetti della tipologia del rotolo librario antico*. Napoli.
- Caratelli, P. G. 1950. „L’instrumentum scriptorium nei monumenti Pompeiani ed Ercolanesi”: A. Maiuri (szerk.): *Pompeiana*. Napoli, 266–278.
- Chiricat, É. 2013. „The ‘Crypto-Christian’ Inscriptions of Phrygia”: P. Thoneman (szerk.): *Roman Phrygia. Culture and Society*. Cambridge, 198–214.
- Cohon, R. 2010. „Tools of the Trade. A Rare, Ancient Roman Builder’s Funerary Plaque”: *Antike Kunst* 53, 94–100.
- Corbeill, A. 2005. „Gesture in Early Roman Law. Empty Forms or Essential Formalities?”: D. Cairns (szerk.): *Body Language in the Greek and Roman Worlds*. Oakville, 157–174.
- Cussini, E. 2005. „Beyond the Spindle: Investigating the Role of Palmyrene Women”: E. Cussini (szerk.): *A Journey to Palmyra. Collected Essays to Remember Delbert R. Hillers*. Leiden, 26–42.

- David, J. M. 2007. „Les apparitores municipaux”: C. Berrendonner et al. (szerk.): *Le quotidien municipal dans l'Occident romain*. Clermont-Ferrand, 391–403.
- Davies, G. 1985. „The Significance of the Handshake Motif in Classical Funerary Art”: *American Journal of Archaeology* 89, 627–640.
- Dietz, K. 1985. „Der pollio in der römischen Legion”: *Chiron* 15, 235–252.
- Dunlap, J. E. 1940. „Fragments of a Latin Grammar from Egypt”: *American Journal of Philology* 61, 330–344.
- Dupont, F. 2009. „The Corrupted Boy and the Crowned Poet: Or, The Material Reality and the Symbolic Status of the Literary Book at Rome”: W. A. Johnson – H. N. Parker (szerk.): *Ancient Literacies. The Culture of Reading in Ancient Rome*. Oxford, 143–163.
- Dutsch, D. 2002. „Towards A Grammar of Gesture. A Comparison Between the Types of Hand Movements of the Orator and the Actor in Quintilian's *Institutio Oratoria* 11.3.85–184”: *Gesture* 2, 259–281.
- Eckardt, H. 2014. *Objects and Identities. Roman Britain and the North-Western Provinces*. Oxford.
- Eckardt, H. 2018. *Writing and Power in the Roman World. Literacies and Material Culture*. Cambridge.
- Facella, M. 2017. „Giove Dolicheno e Turmasgade a Dülük Baba Tepesi: note epigrafiche”: *Historika* 7, 169–198 (<http://journals.openedition.org/historika/391>).
- Feugère, M. 2006. „Capsae – boîtes à livres”: *Bayerische Vorgesellschaftsblätter* 71, 233–242.
- Fine, S. 2015. „The Open Torah Ark”: A. Killebrew – G. Fassbeck (szerk.): *Viewing Ancient Jewish Art and Archaeology: VeHinnei Rachel-Essays in Honor of Rachel Hachlili*. Leiden–Boston, 121–134.
- Fünfschilling, S. 2012. „Schreibgeräte und Schreibzubehör aus Augusta Raurica”: *Jahresberichte aus Augst und Kaiseraugst* 33, 163–236.
- Galsterer, H. 1999. „Das Militär als Träger der lateinischen Sprach- und Schriftkultur”: H. von Hesberg (szerk.): *Das Militär als Kulturträger in römischer Zeit*. Köln, 37–50.
- Garman, A. G. 2008. *The Cult of the Matronae in the Roman Rhineland. An Historical Evaluation of the Archaeological Evidence*. Lewiston, N.Y.
- Garulli, V. 2018. „A Portrait of the Poet as a Young Man. The Tomb of Quintus Sulpicius Maximus on the Via Salaria”: N. Goldschmidt – B. Graziosi (szerk.): *Tombs of the Ancient Poets. Between Literary Reception and Material Culture*. Oxford, 83–100.
- Gavrilov, A. K. 1997. „Techniques of Reading in Classical Antiquity”: *Classical Quarterly* 47, 56–73.
- Giovannini, A. 1998. „Les livres auguraux”: C. Moatti et al. (szerk.): *La mémoire perdue. Recherches sur l'administration romaine*. (Collection de l'École Française de Rome 243.) Rome, 103–122.
- Grüll T. 2008. „A zsidók és a Biblia – késő-antik sírfeliratok tükrében”: *Vallástudományi Szemle* 4, 117–127.
- Grüll T. 2016. „A dódekahedron-rejtély”: *Ókor* 15, 69–73.
- Hachlili, R. 2013. *Ancient Synagogues – Archaeology and Art. New Discoveries and Current Research*. (HdO 105.) Leiden–Boston.
- Haines-Eitzem, K. 1998. „'Girls Trained in Beautiful Writing'. Female Scribes in Roman Antiquity and Early Christianity”: *Journal of Early Christian Studies* 6, 629–646.
- Hainzmann, M. 1991. „Schriftrolle und Schwurgestus. Neue Beobachtungen zu einem alten Bildmotiv”: *Mitteilungen der Archäologischen Gesellschaft Steiermark* 5, 120–147.
- Hanson, A. E. 2010. „Doctors' Literacy and Papyri of Medical Content”: M. Horstmanshoff (szerk.): *Hippocrates and Medical Education*. (Studies in Ancient Medicine 35.) Leiden, 187–204.
- Haran, M. 1996. „Codex, Pinax and Writing Slot”: *Scripta Classica Israelica* 15, 212–222.
- Harris, W. V. 1989. *Ancient Literacy*. Cambridge, MA.
- Hartmann, B. 2015. „Die hölzernen Schreiftafeln im Imperium Romanum”: M. Scholzand – M. Horster (szerk.): *Lesen und Schreiben in den römischen Provinzen*. Mainz, 43–58.
- Hartmann, B. 2020. *The Scribes of Rome. A Cultural and Social History of the Scribae*. Cambridge.
- Henrichs, A. 2003. „'Hieroi Logoi' and 'Hierai Bibloi'. The (Un) Written Margins of the Sacred in Ancient Greece”: *Harvard Studies in Classical Philology* 101, 207–266.
- Heyn, M. K. 2010. „Gesture and Identity in the Funerary Art of Palmyra”: *American Journal of Archaeology* 114, 631–661.
- Hopkins, K. 1991. „Conquest by Book”: J. H. Humphrey (szerk.): *Literacy in the Roman World*. Ann Arbor, 133–158.
- Horsfall, N. 1989a. „The Uses of Literacy and the *Cena Trimalchionis*, part I”: *Greece & Rome* 36, 74–89.
- Horsfall, N. 1989b. „The Uses of Literacy and the *Cena Trimalchionis*, part II”: *Greece & Rome* 36, 194–209.
- Humfress, C. 2007. „Judging by the Book. Christian Codices and Late Antique Legal Culture”: W. Klingshirn – L. Safran (szerk.): *The Early Christian Book*. Washington DC, 141–158.
- Huskinson, J. 1999. „Women and Learning. Gender and Identity in Scenes of Intellectual Life on Late Roman Sarcophagi”: R. Miles (szerk.): *Constructing Identities in Late Antiquity*. London, 190–213.
- Huskinson, J. 1996. *Roman Children's Sarcophagi. Their Decoration and Social Significance*. Oxford.
- Ingholt, H. 1934. „Palmyrene Sculpture in Beirut”: *Berytus* 1, 32–43.
- Johnson, W. A. 2000. „Towards a Sociology of Reading in Classical Antiquity”: *American Journal of Philology* 121, 593–627.
- Johnson, W. A. 2009. „The Ancient Book”: R. S. Bagnall (szerk.): *The Oxford Handbook of Papyrology*. Oxford, 256–281.
- Johnson, W. A. 2012. *Readers and Reading Culture in the High Roman Empire. A Study of Elite Communities*. Oxford.
- Jones, A. H. M. 1949. „The Roman Civil Service (Clerical and Sub-Clerical Grades)”: *Journal of Roman Studies* 39, 38–55.
- Kruschwitz, P. – Campbell, V. 2009. „What the Pompeians Saw. Representations of Document Types in Pompeian Drawings and Paintings”: *Arctos* 43, 57–84.
- Laes, C. 2011. *Children in the Roman Empire. Outsider Within*. Cambridge.
- Lewis, N. 1974. *Papyrus in Antiquity*. Oxford.
- Lewis, N. 1989. *Papyrus in Classical Antiquity. A Supplement*. Brussels.
- Lissarague, F. 2006. „De l'image au signe. Objets en représentation dans l'imagerie grecque”: *Cahiers du Centre de recherches historiques* 37, 11–24 (journals.openedition.org/ccrh/3143#bodyftn23).
- Luginbühl, J. M. 2017. „Salve Domina. Hinweise auf lesende und schreibende Frauen im Römischen Reich”: *HASBOnline. Hefte zur Archäologie des Mittelmeerraumes aus Bern* 22, 49–73.
- Mantovani, D. 2008. „Leges et iura p(opuli) R(omani) restituit. Principles and Laws in an Octavian's Golden Age”: *Athenaeum* 96, 5–54.
- Marichal, R. 1967. „Lecture publication et interpretation des graffiti”: *Revue des Études Latines* 45, 147–163.
- Marichal, R. 1992. *Les ostraca de Bu Njem*. Tripoli.
- Marichal, R. 1992b. „Les tablettes à écrire dans le monde romain”: E. Lalou (szerk.): *Les tablettes à écrire de l'antiquité à l'époque moderne*. Turnhout, 166–185.
- Marrou, H.-I. 1938. *MOYCIKOC ANHP: Études sur les scènes de la vie intellectuelle figurant sur les monuments funéraires romains*. Grenoble.
- Masséglia, J. 2013. „Phrygians in Relief. Trends in Self-Representation”: P. Thoneman (szerk.): *Roman Phrygia. Culture and Society*. Cambridge, 95–123.
- Mello, M. 2012. „[Ca]murtius, scriba in una nuova iscrizione di Paesum”: M. Cassia et al. (szerk.): *Pignora Amicitiae. Scritti di sto-*

- ria antica e di storiografia offerti a Mario Mazza. Acireale, II. 101–112.
- Metzger, B. M. 1968. „When Did Scribes Begin to Use Writing Desks?": B. M. Metzger (szerk.): *Historical and Literary Studies: Pagan, Jewish and Christian*. Leiden, 123–137.
- Meyer, E. A. 2001. „Wooden Wit: *Tabellae* in Latin Poetry": E. Tylawski – C. Weiss (szerk.): *Essays in Honor of Gordon Williams: Twenty-Five Years at Yale*. New Haven, 201–212.
- Meyer, E. A. 2004. *Legitimacy and Law in the Roman World. Tabulae in Roman Belief and Practice*. Cambridge.
- Meyer, E. A. 2009. „Writing Paraphernalia, Tablets, and Muses in Campanian Wall Painting": *American Journal of Archaeology* 113, 569–597.
- Meyers, E. M. 1999. „The Torah Shrine in the Ancient Synagogue. Another Look at the Evidence": S. Fine (szerk.): *Jews, Christians and Polytheists in the Ancient Synagogue. Cultural Interaction in the Greco-Roman Period*. London, 201–223.
- Monteiro Duarte, C. 2020. „O codex e os volumina na arte paleocristã": *História Unisinos* 24, 1–11.
- Nicklas, T. 2008. „Das Christentum der Spätantike: Religion von »Büchern«, nicht (nur) von Texten. Zu einem Aspekt der »Materialität von Kommunikation«": *Journal of Biblical Textual Criticism* 13, 1–14.
- Parássoglou, G. M. 1979. „Some Thoughts on the Posture of the Ancient Greeks and Romans When Writing on Papyrus Scrolls": *Scrittura e Civiltà* 3, 5–21.
- Parássoglou, G. M. 1985. „A Roll Upon His Knees": *Yale Classical Studies* 28, 273–275.
- Parlasca, K. 1988. „Ikonographische Probleme Palmyrenischer Grabreliefs": *Damaszener Mitteilungen* 3, 215–221.
- Payton, R. 1991. „The Ulu Burun Writing-Board Set": *Anatolian Studies* 41, 99–106.
- Pearce, J. 2004. „Archaeology, Writing Tablets and Literacy in Roman Britain": *Gallia* 61, 43–51.
- Purcell, N. 1983. „The *Apparitores*. A Study In Social Mobility": *Papers of the British School at Rome* 51, 125–173.
- Purcell, N. 2001. „The *Ordo Scribarum*. A Study in the Loss of Memory": *Mélanges de l'École française de Rome* 113, 633–674.
- Rapp, C. 2007. „Holy Texts, Holy Men, and Holy Scribes. Aspects of Scriptural Holiness in Late Antiquity": W. E. Klingshirn – L. Safran (szerk.): *The Early Christian Book*. Washington, 194–222.
- Reekmans, L. 1958. *La »dextrarum iunctio« dans l'iconographie romaine et paléochrétienne*. Bruxelles.
- Reeves, M. B. 2004. *The Ferial Duranum, Roman Military Religion, and Dura-Europos. A Reassessment*. Buffalo.
- Reudenbach, B. 2014. „»Der Codex als Verkörperung Christi«. Mediengeschichtliche, theologische und ikonographische": J. F. Quack – D. C. Luft (szerk.): *Erscheinungsformen und Handhabungen Heiliger Schriften / Appearances and Usages of Holy Scriptures*. (Materiale Textkulturen 5.) Berlin – New York, 229–244.
- Richter, T. 2003. *Der Zweifingergestus in der römischen Kunst*. (Frankfurter Archäologische Schriften 2.) Möhnese.
- Roberts, C. H. – Skeat, T. C. 1983. *The Birth of the Codex*. London–Oxford.
- Rodà, I. 2013. „Los sarcófagos cristianos importados de Cartago en Tarraco": M. Galinier (szerk.): *Actes du Colloque International Iconographie funéraire romaine et société: corpus antique, approches nouvelles?* (Histoire de l'art 3.) Perpignan, 193–202 (<https://books.openedition.org/pupvd/7126>).
- Römer, C. 2019. „The Papyrus Roll in Egypt, Greece, and Rome": S. Eliot – J. Rose (szerk.): *A Companion to the History of the Book*. Malden–Oxford, 1. köt. 191–202.
- Rostovtzeff, M. I. – Bellinger, A. R. – Brown, F. – Welles, C. B. 1952. *The Excavations at Dura-Europos Preliminary Report on the Ninth Season, 1935–36, Part 3: The Palace of the Dux Ripae and the Dolichenum*. New Haven.
- Rüpke, J. 2005. „Heilige Schriften und Buchreligionen. Überlegungen zu Begriffen und Methoden": C. Bultmann – C.-P. März – V. N. Makrides (szerk.): *Heilige Schriften. Ursprung, Geltung und Gebrauch*. Münster, 191–204.
- Rutgers, L. V. 1998. *The Use of Sacred Books in the Ancient World*. (Contributions to Biblical Exegesis and Theology 22.) Leuven.
- Schaltenbrandt Obrecht, V. 2012. *Stilus: kulturhistorische, typologisch-chronologische und technologische Untersuchungen an römischen Schreibgriffeln von Augusta Raurica und weiteren Fundorten*. Augst.
- Schäfer, T. 1989. *Imperial insignia: Sella curulis und fasces. Zur Repräsentation römischer Magistrate*. (MDAIR Ergänzungsheft, 29.) Mainz.
- Skeat, T. C. 1982. „The Length of the Standard Papyrus Roll and the Cost-Advantage of the Codex": *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 45, 169–175.
- Skeat, T. C. 1995. „Was Papyrus Regarded as 'Cheap' or 'Expensive' in the Ancient World?": *Aegyptus* 75, 75–93.
- Sokolowski, L. 2014. „Portraying the Literacy of Palmyra. The Evidence of Funerary Sculpture and Its Interpretation": *Études et Travaux* (Institut des Cultures Méditerranéennes et Orientales de l'Académie Polonaise des Sciences) 27, 375–403.
- Speidel, M. A. 1996. *Die römischen Schreibtäfel von Vindonissa. Lateinische Texte des militärischen Alltags und ihre geschichtliche Bedeutung*. (Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa 12.) Brugg.
- Starr, R. J. 1991. „*Lectores* and Roman Reading": *Classical Journal* 86, 337–343.
- Stauner, K. 2004. *Das offizielle Schriftwesen des römischen Heeres von Augustus bis Gallienus (27 v. Chr. – 268 n. Chr.): Eine Untersuchung zu Struktur, Funktion und Bedeutung der offiziellen militärischen Verwaltungsdokumentation und zu deren Schreibern*. Bonn.
- Stern, D. 2017. *The Jewish Bible. A Material History*. Seattle–London.
- Stoll, O. 1998. „Offizier und Gentleman: der römische Offizier als Kultfunktionär": *Klio* 80, 134–162.
- Stroumsa, G. G. 2016. *The Scriptural Universe of Ancient Christianity*. Cambridge, MA.
- Stupperich, R. 1983. „Zur dextrarum iunctio auf frühen römischen Grabreliefs": *Boreas* 6, 143–150.
- Vielliard, R. 1940. „*Codices* et *volumina* dans les bibliothèques juives et chrétiennes: notes d'iconographie": *Rivista di archeologia cristiana* 17, 143–148.
- Watson, G. R. 1974. „Documentation in the Roman Army": *ANRW* II.1, 493–507.
- Wilkes, J. 2001. „The Pen Behind the Sword. Power, Literacy and the Roman Army": *Archaeology International* 5, 32–35.
- Williams, B. P. – Williams, R. S. 1995. „Finger Numbers in the Greco-Roman World and the Early Middle Ages": *Isis* 86, 587–608.
- Wiseman, D. J. 1955. „Assyrian Writing-Boards": *Iraq* 17, 3–13.